

ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ ВОЛИНСЬКОЇ ТРАГЕДІЇ: ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ

Проблема класифікації джерел з історії українського визвольного руху 1930–1940-х рр. розроблялася багатьма українськими істориками (П. Кагуй, В. Ковальчук, І. Марчук, Д. Веденєєв, Г. Стародубець, Г. Папакін). Серед найбільш вдалих класифікаційних схем слід виділити такі, що запропоновані В. Ковальчуком (2005–2006) та Г. Папакіним (2012). Так, В. Ковальчук, автор джерелознавчого дисертаційного дослідження з історії діяльності націоналістичного підпілля на Волині¹, подав власну класифікацію². Дослідник поділяє комплекс документів ОУН(б) і Запілля УПА на північно-західних українських землях (ПЗУЗ) на *розпорядчі, звітні, внутрішньогалузеві* та на окрему групу *агітаційно-пропагандивних матеріалів і ділового листування*³. Основними недоліками цієї схеми, на думку Г. Папакіна, є «регіональна та часова обмеженість» і «нехтування документальними масивами, створеними радянською, німецькою та польською сторонами»⁴. У своїй монографії «Українські визвольні змагання 1939–1956: джерельний контент» Г. Папакін наводить власну схему класифікації джерел і пам'яток Українського руху Опору. Вона є досить розгалуженою й передбачає наступні критерії відбору:

категорія — критерієм служить походження документа (повстанське або з протиборчої сторони);

підкатегорія — критерієм служить теперішнє місцезнаходження документа;

вид, група, підгрупа — критерієм служить авторство та тематичний зміст⁵.

На теперішній час запропонована Г. Папакіним схема є найбільш всеохопною, вичерпною й передбачає найбільшу кількість критеріїв відбору.

Доречно зазначити, що основні зусилля українських істориків спрямовані на дослідження всього величезного масиву джерел з історії повстанського руху, в той же час, окремі теми з діяльності націоналістичного підпілля набули такої популярності серед дослідників, що потребують свого власного

¹ Ковальчук В. Джерела з історії мережі ОУН(б) і Запілля УПА на північно-західних українських землях у другій половині 1942 року — на початку 1945: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / НАН України. Ін-т укр. археографії і джерелознавства ім. М.С. Грушевського. — К., 2005.

² Ковальчук В. Класифікація документів мережі ОУН(б) і Запілля УПА на Волині і Поліссі в роки Другої світової війни // Український археографічний щорічник. — 2006. — Вип. 10/11. — С. 73–82.

³ Там само. — С. 76.

⁴ Папакін Г. Українські визвольні змагання 1939–1956: джерельний контент. — К., 2012. — Вип. 1: Проблеми класифікації й змісту джерел повстанського та радянського походження. — С. 40.

⁵ Там само. — С. 104–113.

аналізу й класифікації джерел. Серед таких, зокрема, слід виділити польсько-українські відносини на Волині під час Другої світової війни. Джерелознавчі студії з проблематики Волинської трагедії розглядаються не відокремлено, а в контексті найбільш актуальних тем, як-от: виявлення кількості жертв з обох сторін, пошук винного в початку міжетнічного конфлікту, використання тих чи інших термінів при аналізі трагедії. У зв'язку з цим спробуємо проаналізувати наявні архівні документи польсько-українських відносин у 1943–1944 рр. на Волині, беручи до уваги попередні напрацювання вітчизняних істориків, зокрема класифікаційну схему Г. Папакіна.

Найбільш загальний масив джерел українських архівів, дотичних до Волинської трагедії, окреслений у спільному путівнику Генеральної дирекції державних архівів Польщі й Державного комітету архівів України (2003)⁶. Однак самі укладачі зазначають, що метою підготовки цього видання є якнайповніше представлення польських та українських архівних джерел, тому трапляються фонди, які хронологічно й регіонально (а подекуди й тематично) виходять за зазначені в назві рамки⁷. Допоміжними у вивченні масиву джерел можуть стати анотовані покажчики фондів з історії УПА (1999–2000)⁸, створені під час діяльності Урядової комісії з вивчення діяльності ОУН та УПА.

В основу нашого подальшого аналізу джерел із польсько-українських відносин у 1942–1944 рр. покладаємо регіональний, хронологічний і тематичний принципи, які дадуть змогу чітко визначити необхідне коло документів. Отож, із цілого масиву архівних джерел беремо до уваги тільки ті, які пов'язані з Волинським воєводством міжвоєнної Польщі, зокрема, походять із території сучасних Волинської та Рівненської областей, а також Кременецького, Ланівецького й Шумського районів Тернопільської області. Також враховано документи, що містять інформацію про відносини між українцями й поляками та датуються 1942–1944 рр., коли фіксуються перші й останні випадки польсько-українського протистояння. Важливим для аналізу є походження документа — українське, радянське, польське чи німецьке.

Застосувавши географічний і хронологічний критерії до запропонованих архівних фондів польсько-українського путівника й покажчика, зможемо відсіяти архівні фонди з українськими, радянськими, польськими та німецькими документами, які походять із Галичини, Закерзоння, Житомирщини й прилеглих до Волині районів Білорусі. Це є відхиленням від авторської схеми Г. Папакіна, який критикував подібні географічні й хронологічні рамки,

⁶ Волинь-Східна Галичина 1943–1944: Путівник по польських і українських архівних джерелах. — Варшава-К., 2003. — Т. 1 / Під. ред. Д. Наленч, Г. Боряка.

⁷ Там само. — С. XX.

⁸ Фонди з історії Української повстанської армії в державних архівосховищах України. — К., 1999. — Вип. 1: Анотований покажчик фондів УПА (1942–1946) / Упор. Г. Папакін, О. Вовк, З. Яцишин; Фонди з історії Української повстанської армії в державних архівосховищах України (1941–1957). — К., 2000. — Вип. 2: Анотований покажчик фондів партійних органів УРСР, в яких відбулася боротьба з УПА / Упор. Г. Папакін.

проте такі обмеження необхідні для предметного аналізу джерел з історії Волинської трагедії.

Документи українського підпілля з історії Волинської трагедії в переважній більшості зосереджені в трьох державних архівах України — у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України; ф. 3833, 3838, 3967), Державному архіві Рівненської області (ф. Р-30) та Державному архіві Волинської області (ф. Р-1021)⁹. На окремі автентичні документи українського підпілля¹⁰ щодо польсько-українських відносин під час Другої світової війни можна натрапити у фондах Центрального державного архіву громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України) і Галузевого державного архіву СБУ¹¹.

Радянські джерела стосовно Волинської трагедії переважно представлені в ЦДАГО України (ф. 1, оп. 22, 23, 70; ф. 62, 64, 73) та Державному архіві Волинської області (ф. П-1; ф. Р-164, оп. 3; ф. 4666). Перспективним видається також пошук дотичних радянських джерел у фондах Галузевого державного архіву СБУ.

Документи німецького та польського походження, на відміну від українських і радянських, репрезентовані значно менше. Так, німецькі документи наявні в двох фондах ЦДАВО України (ф. 4328, КМФ-8) та в одному фонді Державного архіву Рівненської області (Р-221). Стосовно документів польського підпілля на Волині, то вони не представлені окремими фондами в жодному державному архіві України й спорадично трапляються поміж документів радянського та повстанського походження¹².

Зазначені вище фонди з українськими, радянськими, німецькими й польськими документами з історії Волинської трагедії є занадто обширними, але лише частина справ, що містяться в них, може слугувати джерелом у дослідженні проблематики Волинської трагедії. Однак, застосувавши тематичний критерій до цього масиву джерел, можемо виокремити окремі справи з фондів, що стосуються польсько-українських відносин. Тематичний критерій доречно розглядати в кількісному та якісному аспектах, а саме: кількість справ, що містять інформацію про польсько-українські відносини, та обсяг потрібної інформації, що міститься у справі. Водночас, аналізуючи цей масив джерел, потрібно пам'ятати про хронологічний і географічний критерії.

Спробуємо застосувати тематичний критерій до архівних фондів із автентичними документами українського підпілля щодо Волинської трагедії в ЦДАВО України та Державному архіві Рівненської області. У ЦДАВО

⁹ Державний архів Волинської області, ф. Р-1021, оп. 1.

¹⁰ Центральный державный архив громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 70, спр. 990, арк. 7–9, 45, 65–67.

¹¹ Волинь-Східна Галичина 1943–1944: Путівник по польських і українських архівних джерелах. — С. 267–270.

¹² Наприклад, звернення до польського народу на Волині: Центральный державный архив вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України), ф. 3833, оп. 1, арк. 1.

України у фонді 3833 «Крайовий провід ОУН на західноукраїнських землях» зберігаються 437 справ у трьох описах¹³: у першому описі інформація про польсько-українські відносини відклалася в 22 справах, зокрема, 91, 92, 110, 112, 115, 118, 120, 121, 123, 124, 128–130, 138, 184, 189, 215, 234, 245 містять по декілька дотичних документів, а 127 і 191 — по одному; у другому — 7 справ, зокрема 1–3, 7, 21, 22, 37, які містять по декілька документів; у третьому необхідна інформація зосереджена у справах 7 і 8 (по декілька документів). У фонді 3838 «З'єднання північних груп Української повстанської армії “УПА-Північ”» (ЦДАВО України) налічується 145 справ в одному описі¹⁴, серед яких польсько-українські відносини представлені в 19 справах, зокрема, у справах 1, 6, 12, 40, 55, 60, 79, 83 міститься по одному документу, а в справах 3, 3а, 32, 35, 49, 56, 58, 59, 73, 91 і 95 — по декілька. Фонд 3967 «Командант військового округу «Іскра» УПА» має 52 справи в одному описі¹⁵, серед них із проблематики Волинської трагедії — 4 справи, зокрема, справа 7 містить лише одну згадку, а справи 10, 12, 27 — по декілька. Загалом фонди ЦДАВО України налічують 54 справи з історії польсько-українських відносин на Волині в 1943—1944 рр. У Державному архіві Рівненської області документи українського підпілля представлені у фонді Р-30 — 156 справ у трьох описах¹⁶. Серед них 15 справ містять джерела з Волинської трагедії (у першому описі — справа 21 з декількома документами, у другому — справи 22 і 35 містять по одному документу, решта справ — 15, 16, 29, 32–34, 37–39, 41, 65, 88 — по декілька).

Стосовно видів документів, які містяться в цих справах, то, за поодинокими винятками, це переважно *звітні документи*, що направлялися від низових структур українського підпілля до керівництва УПА-Північ. Вони видавалися з певною періодичністю (денні, тижневі, місячні) під наступними заголовками: *суспільно-політичний огляд, суспільно-політичний звіт, суспільний огляд, вістки, вісті з терену, політичний або військовий звіт, інформації, опис боїв, щоденник діяльності, повідомлення, донесення*. Оскільки ці документи є трофейними, то про будь-яку повноту представлення ними загальної картини перебігу польсько-українського протистояння не може бути мови.

Тематичний критерій дає змогу відсіяти серед масиву документів українського підпілля наступні групи: *ідеологічні документи націоналістичного підпілля* (окрім згадки про поляків у контексті ставлення до нацменшин у постанові ІІІ Надзвичайного Великого Збору ОУН-Б¹⁷); *директивно-нормативні документи*, винятком серед яких є три накази щодо проведення антипольських акцій¹⁸; *організаційно-розпорядчі документи; документи госпо-*

¹³ Волинь-Східна Галичина 1943–1944: Путівник по польських і українських архівних джерелах. — С. 235.

¹⁴ Там само. — С. 240.

¹⁵ Там само. — С. 242.

¹⁶ Там само. — С. 260.

¹⁷ ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 2, спр. 2, арк. 6 зв, 49.

¹⁸ Там само, ф. 3838, оп. 1, спр. 1, арк. 1–2; спр. 6, арк. 152; спр. 40, арк. 18.

дарської діяльності, серед яких, однак, натрапляємо на інформацію, що під час проведення антипольської акції в колонії Сіраківці було витрачено 104 набой¹⁹; вишкільні та освітні матеріали; агітаційно-пропагандистські, оповіщувальні матеріали.

Беручи до уваги радянські документи, дотичні польсько-українських відносин у 1943–1944 рр., слід зазначити, що подібно до документів українського підпілля, вони представлені звітними документами вищому партійному керівництву або звітами з діяльності червоних партизан. Однак на відміну від документів ОУН і УПА, які компактно зберігаються в трьох фондах ЦДАВО України й у державних архівах Рівненської та Волинської областей, радянські документи з Волинської трагедії представлені досить фрагментарно, а згадки про польсько-українські взаємини трапляються досить рідко. Варто наголосити, що лише фонд 1 «Центральний комітет комуністичної партії України» містить величезну кількість документів — понад 160 тис. справ.

Пошуки джерел у ЦДАВО України тривають донині — фонди цього архіву, безумовно, мають потенціал для розширення джерельної бази. Щодо наших напрацювань, до яких можна застосувати тематичний критерій станом на цей час, можна сказати наступне: опосередковані згадки чи окремі документи польсько-українських відносин трапляються у фонді 1: опис 22 — справи 49, 61, 75, 507, опис 23 — справи 527, 530, 534, 892, 915, 927, 931, опис 70 — справи 899, 901, 990. Пролити світло на перебіг польсько-українського протистояння могли би документи діяльності радянських партизан на території Рівненської та Волинської областей, однак вони пройшли жорстку цензуру й не містять інформації, що нас цікавить. Яскравим прикладом цього є написання звіту з діяльності червоних партизан Волинської області. Первинний звіт містив понад 500 сторінок і величезну колекцію фотографій учасників²⁰. У наступній справі²¹ міститься розгромна критика представленого звіту з Волинської області з вимогою переписати його відповідно до загальноприйнятих норм для документів такого типу, що й було виконано. Так до нас дійшов ще один звіт про діяльність партизан у Волинській області, який кардинально відрізняється від попереднього²². Подібні зауваги відносяться й до комплексу джерел особового характеру, які містяться в Галузевому архіві СБУ.

Звітна документація також переважає в джерелах німецького та польського походження. Німецькі документи репрезентовані окремими фондами в ЦДАВО України (ф. 4327; КМФ-8) і Державному архіві Рівненської області (ф. Р-221). Основними видами документів, що висвітлюють польсько-українські відносини на Волині, є донесення сільських управ до районних, однак

¹⁹ Там само, спр. 12, арк. 7.

²⁰ Там само, ф. 1, оп. 22, спр. 176.

²¹ Там само, спр. 177.

²² Там само, спр. 175.

вони наявні лише у двох справах²³ із 370. На документи польського підпілля можна натрапити, працюючи в ЦДАГО України з документами українського, радянського та німецького походження, наприклад, у фонді 1 «ЦК компартії України»²⁴.

Загалом, джерела з історії польсько-українських відносин на Волині в 1942–1944 рр. займають незначну частину як серед автентичних документів із діяльності ОУН і УПА, так і серед документів радянського, німецького та польського походження. Переважна більшість документів націоналістичного підпілля з історії Волинської трагедії перебуває в трьох фондах ЦДАВО України (ф. 3833, 3838, 3967), у фонді Р-30 Державного архіву Рівненської області та у фонді Р-1021 (оп. 1) Державного архіву Волинської області. Поодинокі автентичні документи діяльності ОУН і УПА на Волині трапляються у фондах ЦДАВО, Галузевому державному архіві СБУ.

Документи українського підпілля становлять абсолютну більшість джерельної бази Волинської трагедії в державних архівах України як у кількісному вираженні, так і в якісному. Для порівняння, серед опрацьованих фондів 69 справ містять документи українського підпілля, радянські документи представлені в 14 справах, німецькі — у 2, а польські взагалі є поодинокими. Стосовно насиченості перелічених справ інформацією про польсько-українські взаємини слід зазначити, що справи, які містять документи з діяльності ОУН і УПА, є надзвичайно насиченими такими відомостями, на відміну від аналогічних справ із документами радянського чи німецького походження, де в переважній більшості містяться лише одинокі дотичні документи.

Стосовно видової різноманітності джерел з історії Волинської трагедії, то, незалежно від походження документів, вони належать до групи *звітних документів*, які передавалися від низових організацій (станція, партизанський чи повстанський відділ, сільська управа) до вищих органів влади чи відповідних керівників, зверхників. Серед документів ОУН і УПА — *суспільно-політичні огляди, суспільно-політичні звіти, суспільні огляди, вістки, вісті з терену, політичні або військові звіти, інформації, описи боїв, щоденники діяльності, повідомлення, донесення*; серед радянських документів — *звіти з діяльності партизанських загонів, донесення (до ЦК КП(б)У, обкомів КП(б)У, начальника українського штабу партизанського руху), інформації, звітні доповіді*; серед німецьких — *повідомлення, донесення до районних управ*. Відтак, саме звітні документи мають найбільший інформаційний потенціал і слугують основою досліджень з історії Волинської трагедії. Матеріали *директивного, пропагандистського* та інших спрямувань слугують лише як доповнення та представляють тло, на якому відбувалися події польсько-українського протистояння.

²³ Державний архів Рівненської області, ф. Р-221, оп. 1, спр. 2, 53.

²⁴ ЦДАВО України, ф. 1, оп. 22, спр. 75, арк. 111 «Поляки!».